

Ү.К. ИСАБЕКОВА

МОНОСИЛЛАБТАР - ОРТА ҒАСЫРДЫ ҚАЗІРГІ ТІЛІМІЗБЕН
САБАҚТАСТЫРУШЫ ТІЛДІК ФАКТІЛЕР

В статье рассматриваются односложные корни-моносиллабы в казахском языке. Главной целью работы является анализ текста средневекового письменного памятника «Құтадғу билиг» и последующее включение его в научный оборот. Полученные выводы доказывают, что при исследовании моносиллабов можно доказать, что нынешние языки кыпчакских групп взаимосвязаны.

Makalede kazak dilindeki köklü monosyllablar incelenir. Çalışmanın amacı orta asir yazı abidelerinden "Kutadgu bilig'in" metnini analize etmektir. Araştırma neticesinde бүдүнкү кірçак диленин бирбиріyle alakalı olduđunu anlayabiliz.

Қазіргі тілімізде жалпытүркілік тектілден өрбіп, жан-жақты дамып, жіктеліп, қайта тоғысқан, қайта ыдырау тәрізді тілдік үдерістерді бірнеше мәрте басынан өткізген, өзіндік ерекшеліктерімен, бітім-болмысымен сараланатын, сан ғасырлық дербес даму жолынан өтсе де, жалпытүркілік табиғатын сақтап келе жатқан тарихи фактілер бар. Бұл фактілердің үлкен бір бөлігін тіліміздегі бір буынды түбірлер-моносиллабтар құрайды. Тіліміздегі моносиллабтар қазіргі түркі тілдерінің қалыптасу ерекшеліктерін анықтап қана қоймай, сонымен бірге олардың өзара туыстық деңгейін айқындауға да көмектеседі. Біз бұл зерттеуімізде орта ғасырдың құнды тілдік деректерін сақтап қалған XI ғасырдың ең ірі тарихи жазба ескерткіші - Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастанының тілін қарастырамыз. «Құтадғу білік» – орта ғасыр жазба ескерткіштерінің ішінен қазақ тілінің орта ғасырмен сабақтастығын нақты дәлелдейтін тілдік фактілерді бойына сақтаған құнды мұралардың бірі. Оның маңызы туралы А.Егеубаев «Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны – бүтін бір тарихи кезеңнің сипаты-белгілерін сіңірген, қоғамдық-саяси, әлеуметтік бітімі қанық, моральдық-этикалық, рухани қазынамыздың негізі, арқауы дерлік құнарлы дүние. Қазақ халқының мәдениеті мен әдебиетінің бұрын-соңды зерттеу, ғылым тіліне түспеген алуан қырлы ерекшеліктерін осы ұлы мұра беттерінен табар едік. Әрине, осыдан он ғасырға жуық бұрынғы поэманың тілдік-көркемдік ерекшелігі, қарапайымдау тұстар кездеседі. Соның өзінде, арнайы шешендікке, қызыл сөзділікке салынбаған тегеурінді, түбірлі тілдің, қарапайым да қарымды даналықтың куәсі боламыз. Бүкіл тіл орамдары, тарихи мекен-жайлар, сөз толғамдары туысқан халықтармен қатар қазіргі қазақ тіліне де үндес. Поэтикалық, қоғамдық-әлеуметтік мәні жағынан, философиялық терең тұжырымдарымен дүниежүзіне жақсы танылып, тарап үлгірген «Құтты біліктен» туған еліміздің рухани, моральдық-этикалық

тұлғасын, Қазақстан мәдениеті мен әдебиетінің бай тарихы мен дәстүрін көреміз» [1. 68].

Ескерткіштің тілі, қай әріппен жазылғаны жөнінде пікір, зерттеулер көп. Түрік тілінде жазылғандығы ақиқат болса да, оның ішінде де сан салалы болжамдар қай әліпбимен жазылғаны жөнінде талдауларға ұласып кетіп жатады. Тіл мамандары бұл ретте ондаған тұжырым, түйіндер ұсынады. Ол зерттеулер туралы айтуды бұл мақалада мақсат етпедік. Тек қалай десек те, ол зерттеулерден түйіндеріміз сол заманның өзінде жалпы елге, мемлекетке тән қалыптасқан әдеби тілдің болғанын дәлелдейді.

Біздің заманымызға «Құтты біліктің» үш қолжазбасы жеткені белгілі. Біріншісі – *Вена* нұсқасы (көшірілген жеріне қарай *Фират* нұсқасы деп те атайды); екіншісі – араб әрпімен жазылған *Каир* нұсқасы; үшіншісі – ең толығы, жақсы сақталғаны *Наманган* (Ферғана) нұсқасы. Ескерткіш көшірмелерінің бір шеті Мысырдан, енді бір шеті Венадан шығуы, сонымен қатар көне Сарайшық қаласынан табылған XIII ғасырдың ескерткіші деп есептелінетін қыш құмырада «Ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз. Кісі көркі – жүз, Жүздің көркі – көз» деген «Құтты біліктің» бір бәйтінің жазылуы аталған ескерткіштің түркі әлеміне өте танымал болғанын, Тұран шахнамасы атанғанын, «Махабхарата», «Шахнама», «Златоуст», «Домо-строй», «Сиасатнаме», «Құпия шежіре» т. б. сияқты әлемге әйгілі түркі халқының орта ғасырдағы ұлы жазба ескерткіші екенін дәлелдейді.

«Қутадғу билиг» ескерткішінің транскрипциясын алғаш рет атақты түркологтар В.Томсен мен В.Радлов жасады. Содан кейін түрік ғалымы Р. Р. Арат үш қолжазбаны транскрипциялап, толық тексті жасады және түрік тіліне аударып 1947 жылы Стамбул қаласынан I бөлімін, ал II бөлімін 1959 жылы Анкара қаласынан басып шығарды. Бүгінде «Құтты біліктің» толық аудармасы орыс тілінде (С. Н. Иванов, Ю. Баласагунский, «Благодатное знание», Москва, 1983), орыс тіліндегі көркем поэзиялық еркін аудармасы Н. Гребнев (Ю. Баласагунский «Наука быть счастливым», Москва, 1971), өзбек тілінде (К. Каримов, Ташкент, 1972), ұйғыр тілінде (Шыңжаң ұйғыр автономиялық районы Академиясы, Юсуф Хас Хажиб, «Қутадғу билиг». Пекин, 1984) жарық көрді. Осы басылып шыққан еңбектердің негізінде соңғы уақыттарда Москва мен Ленинградта, Ташкент пен Бакуде, шетелдерде көптеген зерттеулер мен ғылыми жұмыстар жүргізіліп келеді. Қазақстанда Асқар Етеубаев (Алматы, 1986) пен Әбжан Құрышжанұлы (Түркістан, 2004) аталған ескерткіштің поэтикалық аудармасын жасады.

Ескерткіштің тілі жөнінде ғылымда бірізді айтылған пікірлер жоқ. Ұлы түрколог В.В. Радлов «Құтты біліктің» тілін зерттеу барысында күрделі «шырғалаңға» түскені бұл мәселенің қаншалықты күрделі екендігін аңғартады. В. В. Радлов алғаш *Вена* нұсқасы бойынша транскрипциялағанда Алтай түркілерінің тіліне сүйенгені белгілі. Бірақ кейінгі зерттеулер В. В. Радлов принципінің жаңылыс екендігін дәлелдеді. Қалай дегенде де, қазіргі түркологияда «Қутадғу билиг» ескерткішінің тілі жөнінде бір байламды

тұжырым жоқ. Ескерткіштің өз дерегіне кіріспе бөлімінде: «бұғрахан тілінде, түркі сөзімен» деп жазылғаны туралы дерек бар. Бұл туралы А. Н. Кононов «бұғрахан тілі – қараханидтер ұлысы (840–1212) қолданған әдеби-жазба тіл» деп тұжырымдайды. С. Е. Малов ескерткіш тілін көнеұйғыр тіліне апарып тіресе, дыбыстық және грамматикалық белгілерін салыстыра зерттеген А. М. Щербак қарлұқ тілінде жазылғанын айтады. «Кутадғу билиг» ескерткішінің тілі туралы бүгінгі кезге дейінгі зерттеулерде, айталық, Э. Р. Тенишев қараханидтер, бұғрахан-хақан тілінде, Г. Ф. Благова қарлұқ-қыпшақ тілінде, А. Валидов қараханидтер тілінде (қараханид-түркі тілінде) жазылған деген де пікірлер кеңінен мәлім. Сонымен қатар қазіргі түркі тілдерінің қайсысымен салыстырсақ та, ұқсас белгілер көптеп кездесетіндіктен, әр түркі халқынан шыққан зерттеушілер өз тілімен сабақтас екенін дәлелдейді. Ескерткішке қатысты түркологиялық зерттеулерді саралай келе, ескерткіштің тілін қараханид-түркіше, қараханид-ұйғырша, қай ру-тайпаға жататынына қарай сараласақ қарлықша, мәдени-тарихи белгілері бойынша қарлықша-ұйғырша деуге болар еді. Дегенмен, орта ғасыр ескерткіштері бойынша маман Э. Н. Наджиттің «В. В. Бартольдтың: «... қараханид адамдары өздерін ұйғыр деп атамаған» және де Жүсіп Баласағұн үшін ол жазған тіл, ұйғыр тілі болмағандығы күмәнсіз» деген пікірі болашақ зерттеулерге жол ашып, XI ғасырдың ең ірі жазба ескерткіші «Кутадғу билигтің» және орта ғасырдағы түркі халықтарының тілі туралы ақиқатты тануда өте маңызды.

Ескерткіш тілін зерттеудің көп жолының тиімді де нәтижелі бір жолы – ол түбі бір түркі тілінің түбіріне үңілу, ескерткіштер тілі мен қазіргі түркі тілдеріндегі моносиллабтардың фоно-морфо-семантикалық ерекшеліктерін айқындау. «Кутадғу билиг» ескерткішінің тілі мен қазіргі қыпшақ тілдеріндегі бір буынды түбір-негіздердің тұңғалық ерекшеліктерін анықтау арқылы аталған тілдердің дыбыстық жүйесін, морфологиялық құрылысы мен семантикалық құрылымын тереңірек танып, қазақ тілінің орта ғасырдағы түркі әдеби тілімен арақатынасын анықтауға болады.

Байырғы түбірлер үш бағытта дамыған, яғни фонетикалық, семантикалық, грамматикалық жағынан өзгерген. «Кутадғу билиг» ескерткіші жазылған орта ғасыр мен қазіргі қазақ тілін жақындастыратын тілдік фактінің бірі – **ақ** моносиллабы. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөз әр тарапты, зат есім, сын есім, етістік, шылау бола алатын, бес түрлі ұғым беретін омоним түбір. Әсіресе, етістік ретінде туынды, ауыспалы мағыналары жан-жақты дамыған. Түсіндірме сөздікте: **АҚ** III 1. Судың өз арнасымен бірқалыпты жылжуы. 2. Тер, қан, жас, сорпа сияқты сұйық заттардың сорғалап құйылуы. 3. Судың еркімен біреуді ағызып алып кетуі. 4. Бойдағы ет, сөл сияқты заттардың біртіндеп құрып бітуі. 5. Ауысп. Жүйітку, зулау. 6. Ауысп. Аспаннан ағып түсу (31-бет).

Ақ моносиллабының семантикалық құрылымы күрделі екендігін тарихи жазба ескерткіштер материалдары да айғақтайды. «Кутадғу билиг» ескерткішінде аталған лексема бізге беймәлім жоғары көтерілу мағынасын

берген: *Көтүрди йашық бақты Маширық тапа, Көрүр ағды йердин йуқару қона – Бас көтеріп, Шығыс жаққа қарады, Күн жоғары көтеріліп барады (5557-бәйт).*

1. Өрмелеу мағынасында жұмсалған: *Аңар ағдым емди бирәр бағнача, Башынгә тегм бағна садым нечә – Өрмелеп барады екем ана жаққа, Басқыштың баспалдағын санамаққа (5909-бәйт).* Егер өрмелеу іс-әрекеті жоғары жаққа бағытталатынын ескерсек, мұнда да көтерілу мағынасының бір семасын беру үшін қолданылғанына көз жеткіземіз.

2. Ұшу мағынасы: *Йа Иса болуб көккә ағдым тақы мен, Йа Нуширван-тег төрү түз йурыттым – Исадай ұштым көкке рауандай, Ең әділ заң орнаттым Нәушаруандай (6316-бәйт).*

3. Жоғары мағынасында: *Йағыз йер йашыл көкда ерди көшүш, Аңар берди тәңри ағырлық өкүш – Қара жерде, жасыл көкте – ең ірі, жоғарғы құрмет берген оған Тәңірі (43-бәйт).*

4. Өсіру, арту мағынасында: *Кишиг тил ағырлар булур қут киши, Кишиг тил учузлар йарыр ер баша – Тіл сыйлы етер, құтты қылар, өсірер, Бас та жарар, қадір-құтты ол өшірер (159-бәйт).*

5. Тұру, орнынан көтерілу мағынасында: *Ағырлады хажиб орун берди төр, Адаб бирла Айтолды олтурды көр – Төрден орын беріп хажиб о тұрды, Сақтап әдет Айтолды да отырды (564-бәйт).*

АҚ моносиллабының көтерілу мағынасы көне түркі тілінде де кездеседі: 1. Көтеріл мағынасы: Ай йоқары ағар – Ай жоғары көтерілер (ДТС;16); 2. Тік тұру мағынасында: Мені көрүп йини ағды – Мені көріп (қасқырдың) түгі тік тұрды (қатты қорықты) (ДТС, 16); 3. Шық мағынасында: Зұлқарнайын Қаф тағына ағды – «Ескендір» Зұлқарнайын Каф тауына шықты (Боровков, 1963, 36-б.); 4. Көш, жөңкі мағынасында: Булут ағмыш – Бұлт көшті (Ибатов, 1974, 25-б.).

Тарихи ескерткіштерде көп мағыналы сөздердің барлық мағыналары толығымен қамтылмайды, тек айтылмақ ойды дәл беру үшін сөздер іріктеліп мақсатқа сай қолданылады. Сондықтан байырғы тілден әр жақты дамып орта ғасырға жеткен ақ лексемасы «Кутадғу билиг» ескерткішінде қозғалыстың, күйдің, бағыттың сан алуан сипатын білдіргеніне көз жеткіземіз.

АҚ моносиллабының семантикалық дамуы оның өзге сөз таптарына ауысуына мүмкіндік жасады. Қазіргі тілімізде *ақ жауын, ақ жаңбыр* фразеологизмі қолданылады, оның мағынасы – ұзаққа созылып, майдалап жауатын жаңбыр. «Кутадғу билиг» ескерткішінде қолданылған мағынасы бойынша тұрақты тіркестің мағынасын қалпына келтірсек: *ақ жауын – ағып тұрған жаңбыр.* АҚ моносиллабының басқа да орта ғасыр ескерткіштерінде қозғалыстың, процестің, күйдің сан алуан түрін, сипатын білдіргенін Б.Сағындықұлының еңбегінде де талданған [2. 136]. Сонымен ақ жауын фразеологизмінде ақ сөзі сын есім емес, етістік қызметінде жұмсалудан тұрақтанған деген қорытындыға келеміз.

Ақсу географиялық атауы – Қазақстанның көп жерінде қолданылатын топоним. Топырақты өңірлерде немесе жаңбыр жиі жауатын жерлердегі өзен лайланып, мөлдір болмай, ағарып ағатыны белгілі. Бір қарағанда, бұл атау судың түсіне қойылғандай көрінеді. Ал егер орта ғасырдағы жазба ескерткіштерде қолданылған мағыналарын қалпына келірсек, онда қимыл-қозғалыс мағынасын білдіретініне оңай көз жеткіземіз. Сонда Ақсу - ағын су немесе аққан су. Етістік мағынасы дами келе сын есімге айналып кеткен. Белгілі тілші Б.Сағындықұлы ақ етістігі трансформация (конверсия) тәсілі арқылы ақ сын есімі пайда болған деген пікір айтады. Жиі қолданыстан ақ етістігінің мағынасы абстракцияланып, нәтижесінде түркілік үрүң сөзін ығыстырған дей келе ғалым конверсиялық тәсіл бойынша етістіктен, сын есімдік мағынасы, дамудың келесі сатысында одан заттық мағынасы пайда болған дейді [2. 137]. Ғалым қазіргі сөздік қорымыздағы сау (сағ-), жау (йағ-) үш сөздері, сонымен бірге шыр-ақ; от-ақ; шу-ақ; там-ақ сөздеріндегі түбірге кірігіп кеткен –ақ (-ек, -ық, -ік, -қ, -к) өлі жұрнақ осы байырғы ақ моносиллабынан тарағандығын дәлелдейді [2. 137].

Зерделеп қарасақ, демеулік шылау қызметінде жұмсалатын ақ сөзінің де түп-төркіні АҚ моносиллабына барып тіреледі. АҚ етістік ретінде қызмет еткенде белгілі бір процесс, қимылдың тоқтаусыз, үнемі іске асатынын білдірсе, ақ шылауы осы күйдің бір кесігін, бір бөлігін үзіп көрсетеді.

Орта ғасыр жазбаларының тіліне талдау жүргізе отырып, қазақ тілін, сол сияқты басқа да түркі тілдерінің қазіргі сөздік қорындағы бірқатар сөздердің даму ерекшеліктерін анықтауға болады. Сонымен қазіргі барлық түркі тілдерінде аздаған фонетикалық өзгерістермен қолданылатын АҚ моносиллабының семантикалық құрылымы:

1. Қозғалыс, жылжу (судың өз арнасымен бірқалыпты жылжуы), шығу;
2. Қозғалыстың белгілі бір бағытта іске асуы;
3. Сұйықтықтың (тер, қан, жас, сорпа және т.б.) сорғалап құйылуы;
4. Сан мыңдаған майда бөлшектердің бірігіп, бір бағытта орын ауыстыруы;
5. Орын ауыстырудың ілгері, жоғары қарай бет алуы (көне түркі тілінде: ай ағар – жоғары көтерілер мағынасы);
6. Тұру, орнынан көтерілу (ескерткіштердегі хажиб ағырлады (орнынан) - тұрды мағынасы);
7. Орын ауыстырудың кейін, төмен қарай бет алуы;
8. Сан мыңдаған майда бөлшектер жиналып, белгілі бір күшке ие болуы (судың ағыны қатты болуы, т.б.);
9. Орын ауыстырудың белгілі бір уақытқа байланысты болуы;
10. Ілгері қозғалудың баяу іске асуы (ескерткіштердегі өрмелеу мағынасы);
11. Баяу қозғалыстың артуы, өсуі (ескерткіштердегі тіл өсірер мағынасы);
12. Қозғалыстың тез, жылдам іске асуы (жұлдыздың ағуы; ұшу);
13. Қозғалыстың үнемі, ұзақ уақыт ішінде іске асуы (ақ жауын);

14. Басталған қозғалыстың аяқталуы, сұйықтықтың таусылуы;

15. Сұйықтықтың біртіндеп құрып бітуі.

Сөздің лексикалық мағыналарының мазмұнын құрайтын семалар азаю немесе көбею, ерекшелену, басқаша өң алу немесе сөздің қолдану, тіркесу ерекшелігіне қарай күрделі семантикалық құрылымдағы белгілі бір семалардың жетекші қызметке ие болуы, әлсіз семалардың көмескіленуі немесе жылжып, басқа семамен бірігіп кетуі және т.б. тілде толып жатқан процестерді басынан өткереді. Бұл даму өз кезегінде мағыналық, тұлғалық, тұрпаттық өзгерістерді тудырады. Осыдан барып сөздің семантикасы, дыбыстық құрылымы, морфологиялық тұлғасы, синтаксистік қызметі өзгереді. Байырғы АҚ түбірі осындай өзгерістерді басынан өткізе отырып, фоно-сема-морфо-синтаксистік жағынан дамып, біздің заманымызға әр түрлі сапада жетіп отыр. Тіліміздегі әр моносиллабтың даму жолдары әр басқа. Оларды зерттеп, ақиқат даму жолын анықтау арқылы қазіргі тіліміздің бірқатар күрделі мәселелерін шешуге болады. Ал бұл істе «Құтадғу білік» сынды орта ғасыр жазба ескерткіштерінің көмегі зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Егеубаев А.* Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі (X-XII ғасырлар: көркемдік-эстетикалық ізденістер мен түрленулер). Филол. ғыл. докт. ... диссертациясы. Алматы, 1999.

2. *Сағындықұлы Б.* Таңдамалы туындылар. Алматы, 2009.

REZUME

U.K.ISABEKOVA (Almaty)

MONOSILLABUS – CONNECTING LINGUISTIC FACTORS OF THE MIDDLE AGES TO THE CURRENT LANGUAGE

The article deals with monosyllabic roots, monosyllabs in the Kazakh language. The main purpose of the work is to analyze the written text of a medieval monument Kutadgu Bilig "and for subsequent its inclusion in the scientific revolution. The findings show that the study monosyllabs can prove that the current speaker Qypchaq groups linked.